

Stenen des aanstoots

Een bloem ligt naast een "Stolperstein" in Berlin. © picture alliance / dpa / Florian Schuh

Door Jens Rosbach · 17-08-2015

De Stolpersteine herdenken de slachtoffers van het naziregime, ingebed in het trottoir voor de voormalige huizen van de vermoorden. Deze zijn slechts zo groot als de palm van de hand - en zorgen toch vaak voor opschudding.

Een bewolkte zomerochtend in Berlijn-Moabit. Een oude man knielt op het trottoir voor Thomasiusstrasse 20. Hij draagt een groene vilten hoed, een bruin leren vest en een werkbreek. Met behulp van een hamer, beitels en cementspaan plaatst de 67-jarige kleine koperen plaquettes van tien bij tien centimeter in het trottoir. Performancekunstenaar Gunter Demnig legt stolpersteine.

"Julius Isaakson werd in oktober 1943 door de Gestapo op straat aangehouden, kort daarna naar Auschwitz gebracht en daar vermoord."

Ongeveer 50 burgers hebben zich in een halve cirkel rond de man met hamer en beitel gegroepeerd: buurtbewoners, nakomelingen van Shoah-overlevenden en met name activisten van buurtvereniging Stolperstein-Initiative Thomasisusstrasse. Zij huurden een klarinettist en een voorzanger in, kochten witte rozen en hebben in totaal 19 Stolpersteine laten maken voor die dag. Nu dragen zij met behulp van microfoons en luidsprekers zelf onderzochte biografieën voor over de huizen aan de Thomasisusstrasse nummer 20, 11 en 15. Verhalen van Joodse bewoners – meestal verhalen over de dood.

"Na haar laatste verhuizing heeft Margarete Koppel zichzelf opgehangen in haar kamer."

"Het is niet bekend waar en wanneer Berta Falkenstein is vermoord."

"Zijn lichaam werd anoniem begraven in Weissensee."

"Op 9 september 1942 werden de Brenners naar Theresienstadt gedeponneerd."

De Brenners van nummer 15. Terwijl Carl en zijn vrouw Paula Brenner werden vermoord, wist hun zoon Walter te ontsnappen naar de VS. Nu, meer dan 70 jaar later, staat zijn kleinzoon Yermi Brenner in de Thomasisusstrasse. De 35-jarige kijkt met een glimlach toe hoe Berlijners een Stolperstein voor zijn overgrootvader plaatsen.

"Het doet mij goed dat er een soort ceremonie is voor de herdenking. Omdat het de verbinding met mijn wortels herstelt. Als ik zie waar en hoe mijn voorouders hebben geleefd, voel ik mijn afkomst. De geschiedenis is misschien ver weg, maar deze dag brengt vandaag alles dichterbij."

Het verhaal van de overgrootvader

Yermi Brenner, zwart krullend haar, een baard van drie dagen en een blauwe sjaal om zijn nek, komt uit Israël. Hij wist niet veel over zijn familieleden in Berlijn totdat hij werd uitgenodigd om de Stolpersteine te leggen.

"Ik kwam erachter dat mijn overgrootvader ondernemer was, dat hij een textiel fabriek had. Een ver familielid zei onlangs dat de overgrootvader een sterke, ietwat gekke man was die

ook wel eens tegen zijn medewerkers schreeuwde. Vandaag begrijp ik beter hoe al die mensen toen waren en in welke omgeving zij hebben geleefd voordat zij werden gedeporteerd.”

Mobiele telefoons worden tevoorschijn gehaald, Yermi Brenner gaat op de foto voor de Stolperstein van zijn overgrootvader. De Israëliër, die nu vanwege economische redenen in Berlijn woont, heeft alleen maar lovende woorden over het geschiedenisinitiatief.

"Het is een goede stap - omdat het afkomstig is van de lokale bevolking. De bewoners regelen alles. Het is niet iets wat de Berlijnse of Duitse regering hen opdroeg te doen. De mensen van deze straat – zij willen zelf deze kant op.”

Ook de oudere generatie van de familie van overlevenden zijn emotioneel. Zoals Stefan, 69 en Marion Pinkus, 65. De twee Nederlanders willen het lot van hun vader, oom en grootmoeder in de Thomasiusstrasse herdenken. De grootmoeder werd vermoord, maar vader en oom overleefden door gelukkige omstandigheden. Nu liggen er drie goudglanzende "Pinkus"-stenen voor huisnummer 15. De nakomelingen zijn geëmotioneerd.

"Heel emotioneel, ja. “Ik vind het mooi dat de bewoners dit doen.

"Indrukwekkend! Als men over straat loopt en opeens de stenen ziet, dan kijkt men misschien. Waarom liggen die daar? Dat lijkt mij toch goed.”

Terwijl het burgerinitiatief biografieën voordraagt, muziek maakt en bloemen op het trottoir legt, werkt kunstenaar Gunter Demnig geconcentreerd en in stilte te midden van de aanwezigen. Hij sleept - op 67-jarige leeftijd - met plastic emmers met gereedschap en mortel. Hij werkt het trottoir open. Hij zet kleine cementblokjes in beton, waarop een koperen plaat zit. Er staan beknopte data op gegraveerd, zoals: “Hier woonde Sigfried Giballe, geboren in 1890, 1943 Auschwitz vermoord.”

De kunstenaar Gunter Demnig© picture alliance / dpa / Patrick Pleul

Hoe is de kunstenaar op het idee van de Stolpersteine gekomen? Naar aanleiding van een reactie van burgers, al in 1990. In die tijd trok Gunter Demnig een wit verfspoor door zijn stad Keulen. Een spoor ter herdenking van de deportatie van Sinti en Roma in mei 1940. De kunstenaar herinnert zich de ontmoeting op straat nog goed.

"In het zuidelijke deel van Keulen zegt een dame, een ooggetuige, met zware stem en overtuiging tegen me: goede man, wat u doet is best mooi, maar er hebben in onze wijk nooit zigeuners geleefd. Toen realiseerde ik me dat zij dat nooit geweten had, want de Sinti, die al 400 jaar in West-Europa woonden, waren geassimileerd, 98 procent van hen was katholiek. Gewoon normale burenen. En dat was ook het idee om de naam terug te brengen naar wat hun thuis was, daar waar zij zijn opgepakt."

Het was 1995, dus twintig jaar geleden, toen Gunter Demnig de eerste twee Stolpersteine legde. Een illegale actie voor de Antoniterkirche in Keulen. Want de stad had destijds bureaucratische hindernissen opgeworpen, klaagt de performancekunstenaar tot op de dag van vandaag nog steeds.

“Ja, er was eigenlijk helemaal geen weerstand, het was als watten : ja, het voorstel was nog niet klaar, een of andere commissie moest nog...zo ging het maar door, het werd steeds vooruit geschoven. De burgemeester was altijd bang: kunst kan geld kosten, dat was denk ik zijn grootste angst.”

Na Keulen ging Gunter Demnig verder in Berlijn. Ook daar schudden ambtenaren hun hoofd over het openbreken van het trottoir. Maar de pers berichtte enthousiast over steeds nieuwe initiatieven - totdat gaandeweg alle districten van de hoofdstad de Stolpersteine goedkeurden. Vandaag zijn er wereldwijd in totaal 50.000 van deze koperen plaatjes. Slechts een paar gemeenten zijn er op tegen, zoals de stad München.

“Nou ja, München heeft dit onbeschrijfelijke argument dat men de naam vertrapt zoals de nazi's destijds mensen vertraptten. En dat vind ik zo absurd. Want het is eigenlijk een bagatellisering, er wordt in feite de spot gedreven met de slachtoffers, aangezien de nazi's geen genoeg namen met alleen vertrappen. De nazi's hadden een moordplan, een uitroeiingsprogramma.”

"Hallo? Ja, u moet eerst naar de binnenplaats achter en dan via de zijvleugel naar de tweede verdieping!"

Berlijn, Thomasiusstrasse 4. Een oude woning met versleten vloerplanken, een witte bank, een abstract schilderij en een ronde marmeren tafel. De woonkamer van Oliver Geiger, medeoprichter van het lokale Stolperstein-initiatief.

"Wilt u kruidenthee? Grote kop, kleine kop?"

Geschiedenis van de eigen straat

Oliver Geiger - zwarte baard, blauwe trui, paarse broek - is een freelance tv-producent. Jarenlang stelde de 45-jarige zich voor wat voor soort historische anekdotes zijn kleine, rustige straat in de buurt Moabit zou hebben gehad. Tot hij 'struikelde' over een eerste gedenksteen voor het huis van zijn burens. De steen was gelegd door een buitenlandse Joodse vrouw voor een gedeporteerde inwoner. Wat Geiger hartkloppingen gaf: het slachtoffer was even oud als hijzelf toen hij werd vermoord.

"En toen heb ik de naam op internet opgezocht - ik had niet verwacht iets te vinden - maar kwam bij de lijst van Joodse slachtoffers uit Moabit terecht. En ineens zag ik meer dan 90 namen uit mijn straat vermeld staan, en dat opende echt mijn ogen!"

Oliver Geiger heeft een bezoeker, een buurvrouw met wit haar, een bril en een roze fleecjack: Rita Bünemann de Falcón, 70 jaar. De voormalig maatschappelijk werkster was vroeger actief in de anti-nucleaire beweging en studentenbeweging. Als tiener was ze al geïnteresseerd in de Joodse burenen die haar ouders en grootouders ooit hadden in hun geboorteplaats Osnabrück.

"En het werd duidelijk dat er ook toen mensen werden opgepakt. En er werd ook met deze zekerheid over gesproken: we wisten het niet zo precies en we wilden eigenlijk ook helpen en hebben nog brood gehaald en kleding meegegeven. Maar het was iets dat ik moest vragen. Ik heb ook al mijn familieleden dingen verweten - maar meer in de zin van: ik begrijp het niet."

Welke schuld hebben wij Duitsers aan de Holocaust? Een vraag die voor Rita Bünemann de Falcón decennialang actueel is gebleven. Zo kwam zij twee jaar geleden in contact met Oliver Geiger, haar buurman aan de overkant. De twee nodigden andere bewoners uit voor koffie en cake; ze verspreidden flyers, verzamelden donaties en deden onderzoek in archieven: in dossiers van de Nazi's en in compensatiedossiers uit de jaren '50 en '60.

"Bij het zien van die dossiers...draait je maag zich om. Het feit dat Arische burenen uit de zijstraat toen misschien in de woning van deze verdreven en vermoorde Joden konden intrekken en vervolgens ook met de meubels van deze mensen hebben geleefd - dat heeft me ook steeds opnieuw erg geraakt."

"Ook heb ik veel van deze documenten in mijn handen gehad en je ziet keer op keer hoe mensen voor de diefstal van hun familie - en het ging om echt veel geld - uiteindelijk lachwekkende bedragen kregen. En als het erop aankwam om schadevergoeding te krijgen voor de vermoorde ouders of vermoorde zoon of vrouw voor de schade aan het leven, dan moesten zij keer op keer documenten blijven overleggen om uiteindelijk 3,90 dollar voor haar moeder en 2,20 mark voor de vermoorde zus te krijgen."

Oliver Geiger staat op en brengt verse thee. Hij vertelt hoe zijn nieuwe initiatief de eerste Stolpersteine bij de kunstenaar Gunter Demnig bestelde en de eerste ceremonie plande.

"Natuurlijk was er vaak strijd. Het is een zeer verhit debat, de Holocaust."

Volgens de bewoner vroegen de 25 medestanders zich af hoe het leggen van de plaatjes vorm moest krijgen.

"Welke muziek willen wij? Willen wij überhaupt muziek? En zo ja, wat voor muziek? Nee, dat is toch veel te droevig! Er moet toch ook een soort van troost inzitten. Moet het Joodse muziek zijn? Nee, wie weet naar wat voor muziek deze mensen luisterden, misschien vonden ze Joodse liedjes echt verschrikkelijk en wilden alleen klassieke muziek horen. Je maakt je over heel veel dingen zorgen. En uiteindelijk kan niemand van ons zeggen of we het juiste hebben gedaan, want dat kunnen alleen de vermoorden!"

Protesten van de burens

Zouden de vermoorden überhaupt een Stolperstein hebben geaccepteerd? – Ook dat is, herinnert zich Oliver Geiger, uitgebreid besproken met de buurtgroep.

"We lezen ook veel intieme dingen in de dossiers. Wat was er allemaal in de woning? Dat is eigenlijk geen publieke aangelegenheid. Ook het geleden lijden is iets heel intiem, iets heel persoonlijk. Zo kreeg bijvoorbeeld Margarete Koppel vandaag een steen. Het feit dat de dame zichzelf heeft opgehangen en of ze zou willen dat het in de openbaarheid zou komen, valt te betwisten."

Naast alle twijfels zijn er ook de protesten van burens bijgekomen, vult Rita Bünemann de Falcón aan. Protesten over waar het allemaal om ging, nu, 70 jaar na het einde van de oorlog.

"Of een zakenman die - toen ik hem sprak om donaties in te zamelen - zei: Maar mijn tante zo en zo moest veel geld betalen aan Joodse huiseigenaren omdat ze restitutieclaims hadden ingediend."

Toch bleef het initiatief zijn ambitieuze doel nastreven: er moet een koperen plaatje komen voor alle gedeporteerde joden uit de kleine Thomasiusstrasse. 81 zijn er al – in fasen – gelegd en in totaal moeten er 114 worden geplaatst. De Stolpersteincampagne is daarmee één van de grootste in Duitsland.

"In het begin was het onderwerp van de Holocaust erg aanwezig en we hebben er veel over gepraat. En op een gegeven moment ontstaan dan deze vriendelijke, persoonlijke, gemakkelijke verbindingen. Dat men gewoon samen gaat wandelen en misschien even niet over de Holocaust praat (lacht) of voor elkaar kookt. Of elkaars auto leent. En ik denk bijna, dat het nu inmiddels iets van een klein dorp heeft."

Een kale man met een grijze haarkrans en een grijze snor. Hij staat op een rode ronde kruk met wielen voor een zes meter lange boekenwand. Andreas Nachama, rabbijn en directeur van de Gedenkstätte Topografie des Terrors in Berlijn. De 63-jarige historicus bewondert de talloze Stolperstein-initiatieven die de afgelopen 20 jaar zijn ontstaan; de deskundige spreekt van een nieuwe, decentrale herdenkingscultuur. Tegelijkertijd waardeert hij de argumenten van de tegenstanders.

"Ik vind dit bijvoorbeeld een interessante bezigheid, maar mijn moeder heeft me verboden een Stolperstein te leggen voor mijn grootvader, die hier in Berlijn woonde voordat hij stierf als gevolg van vervolging, want zij vindt het ongepast. De herdenking van de familie is als het ware iets dat men niet aan anderen overlaat als er nog iemand van de familie in leven is."

Natuurlijk weet Andreas Nachama dat de Beierse hoofdstad van de deelstaat recentelijk in principe de Stolpersteine heeft verboden. Het verzet kwam van Charlotte Knobloch, de voorzitter van de Israëliëse religieuze gemeenschap in München. De Holocaust-overlevende ziet het respect in gevaar komen wanneer schoenen de gedenkplaatjes bevuilen. De Berlijnse rabbijn licht een debat toe dat verband houdt met de omgang met Joodse graven.

"Het oorspronkelijke idee van een graf was dat er als het ware de tumulus was, die uit verschillende veldstenen bestond. En dat, als men het heeft bezocht, het steeds verder werd opgestapeld. Vandaar de gewoonte om een steen op de grafstenen te plaatsen. En dat betekent in duidelijke taal dat het grafveld niet betreden mocht of kon worden."

De professor trekt echter een andere conclusie dan Charlotte Knobloch, die ook hoofd was van de Centrale Raad van Joden in Duitsland.

"Ik zie de Stolperstein niet als een graf, er ligt niemand begraven, ik zie dat niet op die manier."

Geen graf. Maar een levendige herinnering.

Scholieren organiseren het leggen van Stolpersteine

Berlijn-Mitte, in het Max-Planck-Gymnasium. Het is zomervakantie, de school is verlaten en er zijn alleen schoonmaaksters aan het werk. Alissa Ernesti en Sarah Jäkel staan tussen de omhoog gezette stoelen en plassen water. De 14- en 15-jarige meisjes kwamen ondanks de vakantie naar het geprefabriceerde gebouw. Want zij willen verslag doen van een project waar ze erg druk mee zijn geweest: een zelfgeorganiseerde legging van Stolpersteine. Het begon allemaal dit voorjaar toen een kleine, mollige vrouw in haar geschiedenisles kwam: Dagmar Janke, een familielid van Holocaustoverlevenden.

Alissa: "Ze heeft voor de klas gehuild. En ze had steeds een stuk papier voor zich liggen omdat ze niet alles kon zeggen omdat het gewoon te zwaar voor haar was. Ze had de hele tekst die ze ons voorlas, dus de hele presentatie, op zo'n vijf vellen papier en helemaal voorgelezen omdat het echt heel zwaar voor haar was en ze het anders niet voor elkaar had kunnen krijgen."

Sarah: "Dat was behoorlijk heftig. Haar familie zou ook eigenlijk veel groter zijn geweest als niet al haar familieleden waren omgebracht."

Alissa: "Het was heel stil in de klas omdat iedereen echt meeleeftde en voor de vrouw was het ook niet de eerste Stolperstein-legging, maar - volgens mij - de vijfde. En ik denk dat het nog steeds heel erg voor haar was."

Hoe gaat de jongere generatie om met het serieuze onderwerp van de uitroeiing van de Joden?
Alissa - lange bruine vlecht, oranje bril - en Sarah - lang blond haar, witte gympen - vertellen:

Bron: <https://www.deutschlandfunkkultur.de/stolpersteine-steine-des-anstosses-100.html>
april 2022

de klas wordt in groepen opgedeeld. Een aantal zouden twee biografieën van de familieleden van Dagmar Janke gaan onderzoeken. De anderen plannen de legging voor de voormalige woning. Het organisatie-team kreeg - net als de volwassenen in de Thomasiusstrasse - al snel ruzie. Bijvoorbeeld welke bloemen er gekocht moesten worden en hoe de brochure moest worden vormgegeven.

Alissa: "Daar waren we het niet over eens omdat de kleur er op elke computer anders uitziet en dat gaf een probleem."

Sarah: "En ook dat we voorzichtig moeten zijn met welke kleuren we gebruiken, niet dat we op de een of andere manier ook nog rood en zwart erin brengen. Het gaat uiteindelijk om mensen die vervolgd zijn door de nazi's en dan dus niet de kleuren van de nazi's binnenhalen, en daarom moesten we voorzichtig zijn. En uiteindelijk waren we het eens over blauw voor de achtergrond en wit voor het lettertype. En toen kopieerde onze lerares het nog een keer en toen werd het grijs." (lacht)

De scholieren doneerden zakgeld voor de bloemen en haalden een klasgenoot over om een vioolstuk te improviseren. De volledige klas van 30 personen en zo'n 20 bewoners kwamen vervolgens opdagen voor de legging. En kunstenaar Gunter Demnig, die zoals gewoonlijk zijn stenen in stilte legde. Nu, zittend aan een tafel in de schoolkantine, geven de meisjes toe: het was niet voor iedere klasgenoot even makkelijk om zich stil te houden.

Alissa: "Het was rustig maar er waren een aantal die niet stil waren. Er vloog ook een mobiele telefoon door de lucht." (lacht)

Sarah: "Een jongen stond op het terrein en had iets met zijn mobieltje gedaan en een ander trok het mobieltje uit zijn hand en toen vloog het weg. Maar het is niet stuk gegaan. Maar het was wel wat storend. Want het was wel behoorlijk luid."

Desalniettemin, zoals de schoolmeisjes benadrukken, was de legging van de Stolpersteine een groot succes.

Sarah: *"We zijn best trots dat we het allemaal alleen hebben gedaan en dat er zoveel mensen zijn gekomen."*

Alissa: *"Vooraf aan het project heb ik eerlijk gezegd niet veel aandacht besteed aan de Stolpersteine. En nu je het project hebt gedaan, begrijp je wat erachter zit en besteed je er meer aandacht aan. En volgens mij word ik elke keer, als ik er één zie aan herinnert dat in de meeste gevallen ze echt op een heel erge manier zijn omgekomen."*

Minutenlang zwijgen

Via het geschiedenisproject zoeken Sarah en Alissa nu naar parallellen: waar kan men vandaag nog de nazi-ideologie vinden? Waar is er racisme? Waar wil iemand weer de macht grijpen? Bijvoorbeeld in Irak en Syrië, met de terroristische groepering Islamitische Staat?

Sarah: *"Het is weer een groep mensen die andere mensen ombrengt omdat ze willen dat ze hun religie of overtuiging hebben. Het is vergelijkbaar met Hitler en de nazi's."*

De huilende ooggetuige, de zelfgeorganiseerde legging van de Stolpersteine, de parallellen nu. De twee uit de negende klas worden vooral gekweld door de vraag hoe ze zouden hebben gereageerd toen de joden werden opgepakt.

Sarah: *"Ik zou er dus niet voor zijn, maar ik zou er niets aan doen. Want ik zou zo bang zijn dat er iets met mijn familie of vrienden zou gebeuren."*

Alissa: *"Als je ziet wat voor massa's eraan meededen - en je zou je zo niet tegen de meerderheid kunnen verzetten. Ik geloof dat ik er niets tegen zou doen - dat is het wel. Helaas. Maar als je er nu over nadenkt, is het echt verschrikkelijk."*

Sarah: *"Nou, ik zou graag willen geloven dat ik bij het verzet zou gaan, maar ik geloof niet dat dat echt zou gebeuren. Dus: denk realistisch!"*

Terug naar de legging van de Stolpersteine in de Berlijnse Thomasiusstrasse. De bewoners presenteren zwart-witfoto's van de vermoorden. Zij citeren uit nazi-dossiers. En zij zwijgen, minutenlang. Op de achtergrond waakt een politieagent over het evenement. Aan het eind

spreekt een voorzanger de Kaddisj, het Joodse gebed voor de doden. Ergens in de buurt luidt een kerkklok.

Aan de Thomasiusstrasse 4 zijn Oliver Geiger en zijn medestander Rita Bünemann de Falcón tevreden met hun intensieve inzet van twee jaar. Geiger gaf zelfs zijn baan als tv-producent enkele maanden op om zich volledig in het verleden te kunnen onderdompelen. Op deze manier kon hij veel meer familieleden van de vermoorden opsporen - in de VS, Israël, Nederland en zelfs op Hawaiï.

“We zijn net begonnen eigenlijk alleen met ontsteltenis, met verschrikkelijke horrordocumenten en trieste verhalen die ons totaal hebben overweldigd. En dat dit leidt tot iets wat iemand blij kan maken, zoals bijvoorbeeld deze warme contacten met Joodse familieleden. Dat voel ik gewoon als voldoening, maar dan op een heel positieve manier.”

De amateurhistorici zijn er trots op dat zij veel nakomelingen van Holocaustslachtoffers hebben kunnen overtuigen om naar Berlijn te komen: naar de voormalige hoofdstad van het Duitse Rijk, in het land van de daders. Een kleindochter, vertelt Oliver Geiger, heeft hem in het bijzonder geraakt - met haar warme lof.

“Het zou geweldig voor haar geweest zijn om op straat tijdens de legging van de stenen voor haar grootouders te zien dat zij omringd is door zoveel vreemden die ze nog nooit in haar leven had gezien. Maar ze zei tegen me: Al deze vreemden zijn familie.”

Rita Bünemann de Falcón: *“Er kan misschien deels heling van komen. Dat we samen herdenken, dat we elkaar verhalen vertellen, dus dat we ook heel respectvol met elkaar omgaan.”*